

Тетяна Пастушенко (Київ)

Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини

В роки Другої світової війни з України до Німеччини було депортовано близько 2,4 млн примусових робітників¹. Як відомо, правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й, відповідно, «раси», а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник². Згідно з расистськими критеріями, європейські країни поділялися на «германські» країни Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польща та Радянський Союз перебували у колоніальному статусі й мусили поступово заселятися німцями та «германізуватися», а їхнє населення, як «націю слуг», необхідно було використовувати в німецьких інтересах або значно скоротити (кожного десятого винищити) і поступово викоренити. У підніжжя цієї ієрархії стояли євреї, винищення яких представлялося чи не головним політичним завданням націонал-соціалістичного панування в Європі.

Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників і, відповідно, умови їх життя та праці певним чином відрізнялися. Українці з Галичини, з колишніх земель Авст-

¹ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Ред. І. О. Герасимов та ін. – К., 2000. – С. 216.

² Europa und der «Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Hg. U. Herbert. – Essen, 1991. – S. 14.

ро-Угорської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були у становищі чужинців, до яких німецьке населення ставилося «напівприязно», що в свою чергу передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими та радянськими робітниками: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), а також Українська установа довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьюму райху³. Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони до Райху добровільно чи примусово, підпадали під категорію «радянських робітників». Вони становили найчисельнішу і одночасно найбільш безправну групу серед іноземних робітників.

Більшість дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних, виходять з очевидного факту, що катастрофічне становище радянських робітників було не просто зумовлено нестатками воєнного часу, а заздалегідь сплановане нацистським керівництвом і випливало із самого політико-правового статусу «східних робітників».

Як відомо, напередодні нападу на Радянський Союз і під час стрімкого просування Вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво було категорично проти використання у промисловості Німеччини робочої сили з окупованих територій (у тому числі й з України). Тільки зрив планів «блискавичної війни» восени 1941 р. і необхідність проводити тривалу позиційну війну змусили нацистське керівництво погодитися на використання робітників із Радянського Союзу. Перші положення щодо «використання праці “росіян” у Райху» були сформульовані у директиві Г. Геринга від 7 листопада 1941 р.⁴ Універсальний розпорядок життя робітників з Радянського Союзу визначав указ, який з'явився 20 лютого

³ Детальніше див.: *Лапан Т.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львів. регіон. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України / Ред. А. О. Чемерис. – Вип. 6. – Львів, 2004. – С. 176–181.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К., 1963 (*далі* – Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні). – С. 50–52.

1942 р. і був підготовлений спеціальним департаментом іноземців Головного управління імперської безпеки – РСГА⁵ (Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA). На першому засіданні департаменту іноземців, яке відбулося 3 грудня 1941 р., Г. Гайдріх заявив, що «російські робітники повинні утримуватися в Райху як цивільні полонені під охороною в таборах, і вербуватися й доставлятися з Росії в Райх примусово»⁶. Робота над створенням законодавчого документа тривала понад два місяці. Від самого початку використання робочої сили зі Сходу організовувалося виключно як політичні репресії. Створювалася спеціальна всеохоплююча система, яка мала попередити поширення впливу «більшовицької пропаганди» на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їх покірне використання. Вже через два тижні після установчого засідання керівник департаменту іноземців Б. Баатц⁷ подав основні позиції своєї програми працевикористання. Згідно з нею передбачена для Райху робоча сила з Радянського Союзу мусила тиждень «фільтруватися й перевірятися» у пересильних таборах, формуватися в трудові колони й транспортуватися згідно з їхньою професійною приналежністю. Працювати робітники мали в ізольованих робочих групах. Кожен радянський цивільний робітник мусив носити розпізнавальний знак (блакитний прямокутник з білими буквами «OST») – який означав: «східний робітник» (нім. ostarbeiter), тобто «росіянин», котрий до початку війни жив у Радянському Союзі. Згодом весь законодавчий комплекс для радянських робітників отримав назву «укази стосовно остарбайтерів» (Ostarbeitererlasse), а самих робітників із СРСР незалежно від національності почали називати «остарбайтерами».

20 лютого 1942 р. Г. Гайдріх підписав підготовлений РСГА проект указу, який власне склався з трьох документів: «Загальних положень», циркуляру для адміністративних установ, що регулював технічні питан-

⁵ РСГА – RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Головне управління імперської безпеки).

⁶ *Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* – Bonn, 1999. – S. 179.

⁷ Баатц Бернгард (1910–1978) – оберштурмбанфюрер СС, був керівником 2-го (Генерал-губернаторство) та 4-го (окуповані західні держави) секторів групи D (окуповані території) IV управління (гестапо) РСГА, начальником поліції безпеки та СД Естонії, командиром зондеркоманди 1А. У квітні 1941 р. очолював відділ іноземних робітників. На цій посаді представляв РСГА у департаменті з питань безпеки залучення іноземців, який створено 3 грудня 1941 р.

ня утримання та нагляду за східними робітниками, та циркуляру для райхсполіції. Представлені документи робилися за зразком указів щодо поляків і дуже були на них схожі⁸.

«Загальні положення» та циркуляр для адміністративних установ призначалися для подальшого розповсюдження серед посадовців та керівників підприємств і визначали основні позиції ставлення до радянських робітників. Основоположним було визначення, що радянська робоча сила «десять років перебувала під більшовицьким пануванням і систематично виховувалася вороже до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури». На цій zasadі будувалися всі наступні положення. Радянська робоча сила під час «вербування» комісіями райхсміністра праці мала формально проходити медичний огляд і перевірку поліції на лояльність, після чого в закритих вагонах доставлятися в Німеччину. Остарбайтерів належало повністю ізолювати і від німецького населення, й від інших іноземних робітників, та від власних земляків-військовополонених, використовувати на виробництві лише робочими колонами, у сільському господарстві тільки на великих підприємствах. Утримувати «східних робітників» належало в огорожених колючим дротом таборах під суворою охороною. Залишати табір їм дозволялося лише для потреб виробництва, весь вільний час – перебування в таборі, і лише як нагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці. Постійне носіння розпізнавального знаку «OST» на верхньому одязі було обов'язковим. Передбачалося залучення до співпраці посередників з числа примусових робітників і табірних старост. Заборонялося будь-яке задоволення духовних потреб⁹.

Циркуляр для поліції готувався зрозумілою для силових структур мовою. В кожному відділенні поліції необхідно було створити спеціальний «відділ росіян», який призначав на кожне підприємство, де працювали радянські робітники, працівника гестапо – політичного уповноваженого з питань безпеки. Було встановлено постійний нагляд і контроль за «східними робітниками», а також система штрафних санкцій за порушення трудової дисципліни – аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудоного табору (Arbeitserziehungslager). Серйозніші порушення, такі як втечі, крадіжки чи саботаж, каралися відправленням до концтабору, в окремих випадках – смертною карою. За незначні про-

⁸ *Herbert U. Op. cit.* — S. 181.

⁹ *Ibid.*

ступки охоронний персонал табору міг дозволити собі «застосовувати фізичні покарання». За статеві стосунки з німцями «росіянин» мав бути підвищений, за статеві стосунки з іншими іноземцями – направлявся до концтабору¹⁰.

Такими ж дискримінаційними були розпорядження стосовно остарбайтерів у сфері трудового та соціального законодавства. Ще директивою Г. Геринга цивільним робітникам із СРСР передбачалося платити чисто символічні «кишенькові» гроші. За зразком трудового законодавства щодо поляків, остарбайтери також юридично перебували поза німецьким трудовим законодавством. 20 січня 1942 р. було видано постанову «Про податок на остарбайтерів» (Ostarbeitersteuer), розробники якої виходили з того, що радянський робітник в принципі не може отримувати однакової з німецьким зарплатні, і він заслуговує не більш як на 50 марок за місяць, з яких платиться податок на остарбайтерів, а також оплачується харчування і проживання. У разі підвищення продуктивності праці й, відповідно, основної заробітної плати радянського робітника, податок автоматично збільшувався, відтак робітникові нічого не залишалось, хоч би як він працював.

Німецький дослідник Ульріх Герберт наводить приклад нарахування заробітної плати остарбайтеру. Середньостатистичний радянський робітник за годину отримував 66 пфенігів, за шість днів 35 райхсмарок (РМ); з відрахуванням 20 РМ податків та 10,5 РМ за харчування і житло, зрештою 4,5 РМ за тиждень. Робітник на відрядній системі оплати праці за той самий час заробляв 45 РМ, проте отримував лише 4,3 РМ. Робітник з найвищою продуктивністю праці із 50 РМ зарплати також отримував 4,55 РМ¹¹.

Подібне регулювання заробітної плати відповідало уявленням націонал-соціалістів про те, що остарбайтер «може мати лише кишенькові гроші» та повинен «обходитися підприємцю дуже дешево». Зарплата мала бути якомога меншою, бо «підвищувати низький рівень життя в радянських областях та купівельну спроможність остарбайтерів в інтереси Райху не входило»¹².

Радянських робітників було також позбавлено і багатьох соціальних гарантій, які поширювалися на німецьких та інших іноземних робітників, як-от: право на відпустку, загальне соціальне страхування, страху-

¹⁰ Ibid. – S. 181.

¹¹ Ibid. – S. 199.

¹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

вання на випадок нещасного випадку, по інвалідності тощо¹³. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через лікарняні каси. Згідно з інструкцією міністерства праці від 4 березня 1942 р., внески до каси відраховували із зарплати робітника в розмірі 4 РМ¹⁴. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний нагляд (надання лікарської допомоги, допомоги зубного лікаря, в тому числі допомога спеціаліста-лікаря, допомога лікарськими препаратами, такими як зеленка, бинти та інші дрібні лікарські препарати); допомога в лікарні (курс лікування). Особливість такого медичного обслуговування полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітнику медична допомога і в який лікувальний заклад його направити. Крім того, рекомендувалося у випадку, якщо лікування потребувало багато коштів, відправляти такого робітника назад – на біржу праці й до Радянського Союзу.

Відтак на початку 1942 р. було законодавчо оформлено репресивну систему примусової праці. Попри розуміння всіх економічних аргументів на користь залучення робітників із СРСР і необхідності застосування їхньої праці в багатьох галузях економіки Німеччини, використання остарбайтерів підпорядковувалося принципам расової теорії та питанням державної безпеки, і розглядалося як тимчасовий засіб, як виняток на час війни.

Проте з початком масового завезення до Райху остарбайтерів нацистській адміністрації довелося вирішувати більш нагальні і прагматичні проблеми та вносити корективи до щойно підготовлених документів. Зокрема, надзвичайно гостро постала проблема харчування та оплати праці радянських робітників. Законодавчо позбавивши робітників зі східних окупованих територій політичних прав, особистої свободи, можливості самостійно заробляти на прожиток, елементарних соціальних гарантій, нацистські керівники мусили перебрати на себе забезпечення їх прожитковим мінімумом: харчуванням, житлом, одягом тощо. Згідно з нормою, затвердженою у грудні 1941 р., радянські цивільні та військовополонені на день отримували продуктів на 2540 калорій. Це, зрозуміло, прирікало їх на голодування. Тому вже 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до наказу від 20 лютого 1942 р., зокрема, дещо збільшено норму харчування (менше м'яса, більше

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 128–129.

¹⁴ Там само, арк. 57.

хліба)¹⁵. Та ці наміри були фактично скасовані зниженням норм харчування для німецького населення на початку квітня. Потужна пропагандистська кампанія, що передувала цьому заходу, поєднувала проблему нестачі харчування з іноземцями, тому 17 квітня 1942 р. раціон радянських робітників був, навпаки, знижений, щоб інтервал між нормами харчування німців та оstarбайтерів продовжував зберігатися й припинилися повідомлення про скарги на тяжке життя через раціони харчування для іноземців. Як тільки в жовтні 1942 р. для німців раціон піднявся на попередній рівень, указом міністерства економіки від 6 жовтня норми для радянських робітників піднялися на 10%, але зрештою виявилось, що ці норми, однак, були меншими, ніж до зниження на початку використання російської робочої сили, і норми харчування оstarбайтерів залишалися меншими, ніж у будь-якої іншої категорії іноземних робітників у Німеччині, і недостатніми, аби підтримувати життя в повному обсязі¹⁶.

Упродовж 1942 р. у відповідь на скарги підприємців було внесено зміни до законодавства про заробітну плату для оstarбайтерів. 30 червня 1942 р. генеральний уповноважений з використання іноземної робочої сили (ГБА¹⁷) Ф. Заукель видав новий указ, згідно з яким розмір зарплати оstarбайтерів залежав від продуктивності їхньої праці і обчислювався за допомогою ступінчастої таблиці. За відповідний пункт було взято зарплату німецького робітника. Згідно з цією таблицею, найвища зарплата у оstarбайтера могла становити 84 РМ за тиждень¹⁸.

Навесні 1942 р. режим утримання оstarбайтерів було дещо послаблено. 9 квітня 1942 р. до указу від 20 лютого 1942 р. внесено деякі зміни: відмінено огорожу із колючого дроту в трудових таборах, дозволено прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально скасовано заборону на трудову взаємодію з німецьким населенням, що

¹⁵ *Herbert U.* Op. cit. – S. 199; *Spörer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 125–126; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 2002. – С. 250.

¹⁶ *Herbert U.* Op. cit. – S. 198.

¹⁷ ГБА – GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz – генеральний уповноважений з використання робочої сили).

¹⁸ *Herbert U.* Op. cit. – S. 199.

відкривало шлях до використання «східних робітників» у сільському господарстві¹⁹.

Починаючи з липня 1942 р. нашим співвітчизникам офіційно дозволили листуватися з рідними, а 25 листопада опубліковано спеціальні правила для листування остарбайтерів²⁰. Кожному робітникові дозволялося надсилати по два листи на місяць винятково на поштових картках. Отримувати листи й посилки з дому можна було без обмежень.

Своєрідним підсумком законотворчості РСГА за 1942 р. стало спільне з поліцією розпорядження щодо остарбайтерів у серпні 1942 р. Було послаблено деякі положення у сфері утримання та праці, значно посилились заходи безпеки й покарання остарбайтерів – аж до смертної кари за незначні провини²¹. У положеннях про застосування цього розпорядження вміщено розлогу спеціальну систему, яка деталізувала завдання служби контролю й стеження за дотриманням заборони для остарбайтерів користуватися громадським транспортом, відвідувати їдальні та кафе, користуватися або мати велосипед і фотоапарат, виходити за межі табору, спільно з німцями та «іногородцями» відвідувати церковні богослужіння.

До нагляду за іноземними робітниками, окрім поліції та служби безпеки, було задіяно також кадри нацистської партії. Наприкінці серпня 1942 р. М. Борман видав розпорядження, згідно з яким члени партії мали організувати спеціальну службу контролю, основу якої склали члени земельних охоронних загонів, організованих 17 січня 1942 р., і «міська охорона», створена у грудні того ж року. Завданням цієї «Партійної охоронної служби», яка набиралася з ветеранів СА, СС, колишніх фронтовиків і переважно з «надійних боєздатних чоловіків», було «допомагати попереджати статеві стосунки або інші дружні стосунки між німцями та іноземцями», слідкувати й персонально доповідати про поведінку та настрої іноземних робітників. Як підсумовує У. Герберт, у кожному населеному пункті, від невеликого села до великого міста, було поставлено керівника нижчого партійного осередку – офіційного партійного «спостерігача». Загалом по всій Німеччині десятки тисяч членів партії пройшли навчання й спеціальний інструктаж щодо спостереження за поляками й остарбайтерами. Гігантська система контролю дала наслідки – число скарг на порушення закону з боку іноземних робітників швидко зросло.

¹⁹ Полян П. Указ. соч. – С. 93.

²⁰ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 131.

²¹ Herbert U. Op. cit. – S. 194.

До співпраці з охоронними органами для нагляду за остарбайтерами залучалося все німецьке населення Райху. У згадуваному розпорядженні РСГА від 20 лютого 1942 р. зазначалося, що кожен німецький робітник мусить виконувати функції нагляду за іноземними робітниками на своєму підприємстві, що «він обіймає привілейоване становище, і всупереч своїй спільній роботі, повинен поводити себе як начальник та особа вища за посадою». У численних інструкціях неодноразово наголошувалося на необхідності так організувати виробничий процес, щоб не існувало можливості виникнення почуття солідарності між цими робітниками.

Описані зміни політики нацистського режиму щодо радянських цивільних до кінця 1942 р. призвели до створення системи правил, які уможлилювали ефективне використання праці цієї робочої сили, без ухилення від принципових політичних максим НСДАП.

Поразка німецької армії під Сталінградом внесла до законодавства стосовно «східних робітників» найвідчутніші зміни. На нову ситуацію на Східному фронті першим зреагувало відомство Гебельса. З його ініціативи було замінено основну стратегічну концепцію нацистської держави – боротьбу за «життєвий простір на Сході» на концепцію «Європа бореться проти більшовизму». До цієї боротьби необхідно було залучати всіх громадян європейських держав, у тому числі й слов'ян, і зокрема росіян. Тепер нацистська пропаганда не характеризувала вже радянських робітників як підступних більшовицьких шпигунів, а пояснювала, що росіяни і більшовики – це не одне й те ж саме. Зміну політичної концепції підхопив Ф. Заукель, який у маніфесті від 20 квітня 1943 р. заявив про вичерпаність трудових ресурсів окупованих територій і наголосив на життєво важливій необхідності ефективного використання наявних у Райху іноземних робітників, для чого необхідно радикально покращити умови їх проживання та праці, ліквідувати різницю між західними та східними робітниками²².

Для збільшення випуску військової продукції, керівники підприємств і нацистські високопосадовці концентрували зусилля на підвищенні продуктивності праці робітників, насамперед поляків та остарбайтерів, оскільки саме тут спостерігалася величезна різниця між фактичною віддачею й потенціалом продуктивності, тоді як наслідки праці французьких робітників навряд чи здатні були підвищитися. Для цього необхідно було покращити умови праці й проживання поляків та остарбайтерів до рівня західноєвропейських робітників. Відмінити або мо-

²² ЦДАВОУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 17, арк. 2–6.

дифікувати дискримінаційні положення, насамперед стосовно нагрудного знаку для поляків та остарбайтерів, запровадити нові правила регулювання умов праці та проживання.

Розпорядженням ГБА від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід остарбайтерів за межі табору з дозволу керівництва²³. 26 березня 1944 р. розпорядженням ГБА остарбайтерів було прирівняно у нарахуванні заробітної плати до польських робітників²⁴. Вони могли отримувати надбавки до зарплат і премії; платити соціальний податок, членські внески на соціальне страхування, у тому числі й витрати на проживання й харчування. Було заборонено застосовувати тілесні покарання, пом'якшено обмеження та заборону на користування громадським транспортом, полегшено можливість брати шлюб. 21 серпня 1944 р. набуло чинності нове регулювання положень про харчування остарбайтерів. Однак нові продовольчі норми для радянських робітників залишалися меншими від норм західних робітників.

Останні обмеження та особливі приписи щодо остарбайтерів ліквідовано в грудні 1944 р. з ініціативи А. Власова. Він розробив наприкінці 1944 р. широкий перелік вимог щодо покращення становища остарбайтерів. Серед них були вимоги остаточного зрівняння остарбайтерів з іншими іноземцями у харчуванні, розташуванні, оплаті праці, оподаткуванні та забезпеченні одягом, оголошено про «заборону рукоприкладства та принизливого покарання (колективного тюремного ув'язнення, позбавлення хлібного раціону)», відміну знаку «OST», організацію представництва інтересів остарбайтерів та різноманітні соціальні поліпшення.

В останні місяці війни соціальні положення для робітників зі Сходу було переглянуто за багатьма пунктами та прирівняно до норм західних робітників, але – переважно на папері. Заяви про підвищення продуктивності й поліпшення становища робітників зі Сходу були радше косметичними: знаки для поляків та остарбайтерів остаточно так і не відмінили, їх було тільки модифіковано; зберігалася спеціальна система покарання, відрахування із заробітної плати, мінімальний харчовий раціон – статусу західних робітників до кінця війни так і не було досягнуто. Рішучі нововведення запроваджувалися завжди тільки безпосередньо в сфері працевикористання; всі органи влади були єдині в тому, що підвищення продуктивності праці іноземних робітників має бути пріоритетним напрямом.

²³ Там само, оп. 4, спр. 311, арк. 336–343.

²⁴ *Полян П.* Указ. соч. – С. 99; *Herbert U.* Op. cit. – S. 310–311.

Юридичні й політичні передумови використання іноземців зазнали несуттєвих змін. Відтак «східні робітники», які становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників Райху, від початку їх використання і до кінця війни залишалися найбезправнішими. А покращення їхнього становища відбувалося переважно під впливом зовнішніх факторів – ускладнення зовнішньополітичного становища Райху та успіхів союзних військ.